

*Inleiding, gehouden door dr. E. Schroten, wetenschappelijk hoofdmedewerker Theologische Faculteit R.U. Utrecht, op het seminar 'Geloof en Politiek', belegd door het Instituut voor Politieke Vorming (IPOVO) van de Christelijke Volkspartij in België, op 11 en 12 juni 1982.**

Geloof en politiek

Welke oproep gaat er voor het politiek leven van het geloof uit? Dat is de vraag die mij is voorgelegd en die in deze bijdrage centraal staat. Bij mijn poging daar iets over te zeggen ga ik ervan uit dat min of meer duidelijk is wat onder 'politiek leven' en 'geloof' verstaan moet worden. Ik ga met andere woorden niet uitvoerig de vraagstelling analyseren. Alleen dit: Onder 'geloof' versta ik christelijk geloof, tenzij anders aangegeven.

Het lijkt me verhelderend om te beginnen met een citaat uit de bekende toespraak van Dr. Martin Luther King in Washington, zomer 1973:

'Ik droom, dat eens op de rode heuvels van Georgia de zonen van vroegere slaven en de zonen van vroegere slavenhouders in staat zullen zijn als broers aan één tafel te zitten. Ik droom, dat eens zelfs de staat Mississippi, een woestijn die siddert van heet onrecht en gloeiende onderdrukking, veranderd zal worden in een oase van vrijheid en recht. Ik droom dat mijn vier kinderen eens in een land zullen leven, waar ze niet beoordeeld zullen worden naar de kleur van hun huid, maar naar het gehalte van hun hart. Ik droom vandaag. Ik droom dat eens de staat Alabama zó veranderd zal worden, dat zwarte jongetjes en zwarte meisjes hand in hand kunnen gaan met

blanke jongetjes en blanke meisjes, als broers en zusters.

Ik droom vandaag.

Ik droom dat eens elk dal verhoogd zal worden, elke heuvel en elke berg geslecht; dat wat ruw is vlak zal worden, en wat krom is recht; dat de glorie van de Heer openbaar zal worden, en al wat leeft zal het zien.

Dat is onze hoop.

Met dit geloof keer ik terug naar het Zuiden.

Met dit geloof zullen we in staat zijn stenen van hoop te hakken uit de berg van de wanhoop.'¹

Tot zover Dr. King. Hij had een droom. Niet van die vluchtige flarden beelden in je slaap, die je bij het opstaan meestal weer bijna vergeten bent. Nee, zijn droom was een visioen, waarin zijn geloof, zijn hoop tot uitdrukking kwamen. Die droom bepaalde zijn leven, zijn handelen. Die droom heeft een emancipatiebeweging op gang gebracht, aangezet tot politieke actie, zelfs tot burgerlijke ongehoorzaamheid. Die droom heeft hem uiteindelijk de kop gekost!

Met zo'n droom staat Martin Luther King op één lijn met de profeten, evangelisten en apostelen. Ook zij hadden een droom, waarin hun geloof en hun hoop zich concentreerden, waardoor hun leven, hun handelen werd bepaald. Niet zelden wer-

* In de rubriek Documentatie worden notities, redevoeringen, brieven etc. over een voor de christen-democratie relevant thema opgenomen, die naar het oordeel van de redactie daarvoor in aanmerking komen en die niet elders reeds in CDA-verband werden gepubliceerd.

¹ De vertaling van dit citaat komt uit *Handleiding voor de catecheet*, deel IIc: De Bijbel als boek van de gemeente. Uitg. Boekencentrum/Kok.

den zij daarom van subversieve actie beschuldigd, zodat ze een riskant, ja levensgevaarlijk bestaan leidden. Denk ook aan de martelaren, die de keizer geen goddelijke eer wilden bewijzen, omdat ze beleeden 'Jezus is Heer'.

Maar . . . de droom is niet mee het graf in gegaan. Integendeel, ze is aanstekelijk gaan werken, door de eeuwen heen, tot op de dag van vandaag. Het levende bewijs daarvan is dat er nog steeds christenen zijn, over de hele wereld . . .

Daarmee ben ik dan waar ik wezen wil: Christenen zijn mensen met een droom, een visioen. Ze geloven ergens in, ze zien ergens naar uit, ze verwachten iets en dat is van invloed op hun leven, hun handelen. Ze staan daarin overigens niet alleen. Ik doel daarmee niet alleen op aanhangers van andere wereldgodsdiensten, maar ook op marxisten, humanisten, liberalen, socialisten, fascistten en andere '-isten'.

Ook zij hebben hun droom, hun geloof en verwachtingen van de toekomst. Die komen tot uitdrukking in een ideologie, waarin allerlei levensbeschouwelijke elementen – met name een al dan niet uitgewerkt mens- en maatschappijbeeld – een rol spelen.

Het woord 'ideologie' gebruik ik hier niet in de negatieve betekenis die het tegenwoordig nogal eens heeft, maar in technische zin. Ik sluit me daarmee aan bij John Plamenatz. In zijn boek *Ideology*² verstaat hij onder 'ideologie' een stel ideeën, opvattingen of houdingen, waarvan geldt dat ze a) gedeeld worden door een groep mensen; b) betrekking hebben op zaken die belangrijk zijn voor die groep; c) functioneel zijn voor de groep in die zin dat ze samenbindend of motiverend zijn of de mogelijkheid bieden tot rationalisatie en rechtvaardiging van de handelwijze van de groep; d) aangehangen worden, onge-

acht de vraag of ze wel aan de waarheidscriteria voldoen. Anders gezegd, een ideologie is geen wetenschappelijke theorie, ze is evenmin onzin of puur verzinzel, maar er lopen feiten en idealen door elkaar: Geloof, verwachting en duiding van de feitelijkheid hebben een belangrijke functie.

Zonder 'droom' geen politiek. Dat is wat ik eigenlijk zeggen wil. De 'droom' bindt samen en motiveert en inspireert. Dat houdt in dat het vraagstuk van de relatie van geloof en politiek niet een typisch christelijk probleem is. Het is veeleer een nadere toespitsing van de meer algemene problematiek van de verhouding van levensbeschouwing en politiek of, zo men wil, van ideologie en politiek. Daarbij moet dan wel aangetekend worden dat ik het begrip 'levensbeschouwing' ruimer neem dan 'religie' en zou willen omschrijven als: 'Het totale complex van normen, idealen en eschatologische verwachtingen in het licht waarvan iemand zijn levenshouding richt en beoordeelt'³. Niet alleen religieuze mensen houden er een levensbeschouwing op na!

Maar genoeg hierover. Terug naar de stelling dat christenen mensen zijn met een droom. Een droom die van invloed is op hun leefwijze, hun handelen. De vraag die nu voor de hand ligt is: Welke droom? Wat is de inhoud ervan? Voor een antwoord op deze vraag worden we naar de bijbel verwezen, die bonte verzameling verhalen, liederen en getuigenissen, waarin christenen Gods Woord (h)erkennen. Nu vinden we in de bijbel op het eerste gezicht een bonte verscheidenheid aan 'dromen'. Er wordt gedroomd over een paradijs op aarde (Genesis 2) en over een 'nieuw Jeruzalem' (Openbaring 21), over 'sjaloom' (Jesaja 2) en over opstanding

² J. Plamenatz, *Ideology*. London and Basingstoke 1971. Vooral pp. 16 en 31.

³ Deze definitie ontleen ik aan V. Brümmer, *Wijsgerige Begripsanalyse. Een inleiding voor theologen en andere belangstellenden*. Kampen z.j., blz. 131/2.

(1 Korinthiërs 15), over een 'nieuwe hemel en een nieuwe aarde' (Openbaring 21) en over nog veel meer.

Toch denk ik dat de eenheid in de verscheidenheid niet moeilijk te vinden is. Die kan aangeduid worden met het begrip 'koninkrijk Gods' (of 'koninkrijk der hemelen'). Als de evangelist Marcus de boodschap van Jezus samenvat, doet hij dat als volgt: 'De tijd is vervuld en het Koninkrijk Gods is nabij gekomen. Bekeert u en gelooft het evangelie' (Marcus 1:15). Kort gezegd hebben we onder die term 'koninkrijk Gods' te verstaan een bestel waarin het koningschap van God allerwegen wordt erkend, een herschappen werkelijkheid waarin kwaad, leed en onrecht zijn uitgebannen, waarin gerechtigheid en vrede elkaar 'kussen' (Psalm 85), waarin zwaarden tot ploegscharen worden omgesmeed (Jesaja 2), waarin het leven niet als een kwelling maar als een geschenk wordt beleefd. En hoeveel meningsverschillen er onder christenen ook mogen zijn op dit punt, ze zijn het in elk geval over één ding eens: Als je wilt weten wat 'koninkrijk Gods' betekent, luister dan vooral goed naar Jezus en kijk naar wat hij doet.

Bij dit zo centrale begrip wil ik graag een paar kanttekeningen maken. In de eerste plaats: Het gaat om een *eschatologische* realiteit. Het 'koninkrijk Gods' is 'niet van deze wereld', het is niet een bestel dat binnen het bereik van de menselijke mogelijkheden ligt (al gaat het niet buiten de mens om). Wij weten niet precies hoe het er in werkelijkheid uit gaat zien, maar ontwaren in het geloof hoogstens de contouren ervan en menen er in het leven van alledag soms een glimp van op te vangen. Niet voor niets wordt er door Jezus vaak in parabels over gesproken!

Wij verwachten het 'rijk van God' als een geschenk van God. Wij hebben er dus niet een blauwdruk van op zak. Daarom moeten we erg voorzichtig omgaan met

'theocratie' als politiek ideaal. In het algemeen kun je zeggen dat, als mensen gaan proberen de hemel op aarde te realiseren, het altijd uitdraait op een hel. Enige verscheidenheid siert de (christen-)mens op dit punt!

Dat brengt mij bij een tweede kanttekening. Juist omdat het bij de notie 'koninkrijk Gods' om meer gaat dan mensen kunnen realiseren, is het een heel *kritisch* begrip: Geen enkele staats- of maatschappijvorm kan pretenderen het rijk van God te zijn (ook een christelijke samenleving niet). En elke ideologie die voorgeeft er een blauwdruk voor te hebben (ook een christelijke ideologie) moet ontmaskerd worden. Het geloof in, de verwachting van het 'koninkrijk Gods' relativeert principieel elk staatsbestel en ontmaskert de 'goden van deze eeuw' als afgoden, als heilige koeien die tot hun ware proporties moeten worden teruggebracht.

Een en ander heeft tevens een principiële onvrede met de status quo tot gevolg. In die zin is een christen in de politiek per definitie progressief. Niet dat kritiekloos achter elke vernieuwing wordt aangelopen. Maar zeker ook niet – en dat is in de praktijk een groter gevaar – mogen verleden en heden als criterium voor de toekomst gelden. Het gaat erom dat, binnen de grenzen van het mogelijke, nuchter en zakelijk en met volharding gepoogd wordt de huidige situatie beter te maken. Daarop kom ik nog terug.

Ondertussen zal duidelijk geworden zijn – dat is een derde opmerking – dat het 'koninkrijk Gods' niet alleen het persoonlijk leven van de mens betreft, maar 'de nieuwe hemel en de nieuwe aarde', 'waarop gerechtigheid woont'. De samenleving, de maatschappij als geheel komen in het vizier, of liever de hele wereld. Gods rijk is niet een onderonsje tussen God en 'de ziel', evenmin overigens tussen God en een bepaalde klasse, maar de *hele schep-*

ping staat in het perspectief van Gods beloften.

Geen privatisering dus van het geloof. Het zou interessant zijn op dit punt wat uitvoeriger stil te staan bij mensen als Ragaz, Buber en Banning. Dat zou echter wat te ver voeren. Belangrijk is dat zij erop hameren dat het geloof relevant is voor alle verbanden van ons bestaan, met name ook voor het politieke verband. En dat politieke verband is wereldwijd. Het zij nogmaals gezegd: Het heil is niet alleen maar weggelegd voor een bepaalde groep (klasse) of natie of 'blok'!

Een laatste kanttekening betreft de plaats van de mens. Immers, zojuist werd opgemerkt dat het 'koninkrijk Gods' niet buiten de mens omgaat. Welnu, ook daarover wordt gedroomd in de bijbel. In één zo'n visioen wordt de mens 'beeld van God' genoemd (Genesis 1). Dat wil zoveel zeggen als dat het de bedoeling is dat hij lijkt op God in zijn manier van leven, dat hij handelt in de lijn van God. Als hem dus de heerschappij over de schepping wordt opgedragen, betekent dat niet dat hij zich als een tyran kan gaan gedragen. Integendeel, hij heeft de opdracht heer te zijn zoals God Heer is: Creatief, heilzaam, reddend, sparend, bevrijdend, solidair, liefdevol . . . Het is bestemd om zijn geloof, zijn hoop, zijn droom handelend te belijden; de droom gestalte te geven.

Dat is het appèl van het geloof aan de politiek: De droom gestalte geven, je geloof handelend belijden, niet alleen in je persoonlijke relaties, maar ook in samenlevingsverband, ja op wereldschaal. Besccheiden (want de hemel op aarde brengen kunnen wij niet), maar met overtuiging en inventiviteit.

Eigenlijk is hiermee een antwoord gegeven op de vraag aan het begin: Welke oproep gaat er voor het politieke leven van het geloof uit? Maar het zal duidelijk zijn dat in dit antwoord een nieuwe probleem-

stelling gegeven is: Gestalte geven aan de droom, dat is gemakkelijk gezegd, maar hoe doe je dat? Praten over het 'koninkrijk Gods' en de betekenis ervan voor de politiek is natuurlijk best interessant, maar het wordt pas echt spannend als het appèl dat in de droom besloten ligt vertaald moet worden in de concrete politieke situatie. Niet voor niets zegt Jezus in de Bergrede: 'Niet een ieder die tot mij zegt 'Heer, Heer' zal het Koninkrijk der hemelen binnengaan, maar wie *doet* de wil van mijn Vader die in de hemelen is' Mattheüs 7:21).

Bij het gestalte geven aan de droom komen we al dadelijk te staan voor twee lastige kwesties, twee interpretatieproblemen. In de eerste plaats de interpretatie van de situatie, waarin de droom gestalte moet krijgen. Maatschappijanalyse dus. Nu is het niet mijn taak daarop in te gaan. Bovendien mis ik de deskundigheid ervoor. Toch zou ik er graag een paar opmerkingen over willen maken.

We dienen ons goed te realiseren dat zonder gedegen maatschappijanalyse geen adequate politiek mogelijk is. Wat dat betreft hebben we het een en ander te leren van het marxisme! Zonder een gedegen analyse van de situatie wordt een evangelisch appèl tot kretologie, tot goedkope stichtelijkheid. Politiek beleid op basis van het Evangelie *sec* is een slag in de lucht. Ik hoop dat deze opmerking eigenlijk overbodig is!

De hier bedoelde analyse dient zo objectief mogelijk te gebeuren. Wat is er *werkelijk* aan de hand? Dat is de vraag die ons moet bezighouden. Voorzover daarover in de maatschappij-wetenschappen geen communis opinio heerst, neemt de christen-democratie niet haar toevlucht tot dogmatismen van links of rechts, maar mogen verschillende optieken aan het woord komen en op hun merites beoordeeld worden. Gezien de geweldige problemen die in deze tijd op ons afkomen,

hebben wij grote behoefte aan zorgvuldigheid en genuanceerdheid (al is eenzijdigheid 'beter' voor de identiteit!). Een maatschappijbeeld plukken wij niet uit de lucht, noch uit het Evangelie, maar is een zaak van gedegen studie, steeds weer opnieuw.

De tweede kwestie is de interpretatie van de droom, en dat tegen de achtergrond van de zoëven genoemde maatschappijanalyse. In de praktijk gaat het hier om de interpretatie van bijbelse kernwoorden als 'gerechtigheid', 'vrede', 'verzoening' e.d. Daarbij dienen we ons goed te realiseren dat interpretatie mensenwerk is. Er is dus verschil van inzicht mogelijk, zodat het zoeken naar een consensus veelal nodig zal zijn. Dat is ook niet zo erg, want het weerhoudt ons ervan te denken dat wij de Waarheid (met een hoofdletter) in pacht zouden hebben.

De interpretatie van de droom leidt tot een ideologie (in de hierboven gegeven technische zin van het woord). Ook hier is enige nuchterheid op zijn plaats. De christen-democraten zijn niet de eersten die de droom in die richting hebben trachten uit te leggen. Denk bijvoorbeeld aan mensen als Augustinus en Calvijn. Zij zijn evenmin de enigen die heden ten dage (partij-)politieke consequenties trekken uit het christelijke geloof. Afgezien van de kleine confessionele partijen kunnen in dit verband ook de 'Christenen voor het socialisme' genoemd worden.

Het CDA wordt hier nog geconfronteerd met een extra probleem, doordat in deze partij de rooms-katholieke en reformatische traditie samen zijn gekomen. In de korte tijd dat het CDA als partij bestaat is er nog geen 'politieke cultuur' gegroeid. Dat hoeft overigens niet alleen maar nadelig te zijn, mits we bij voortduur geneigd zijn elkaar te bevragen en naar elkaar te

luisteren. Dat bewaart de partij in elk geval voor een ideologische verkalking. Trouwens, ook als er wel een ideologie zou zijn, die allerwegen wortel geschoten zou hebben, is het zaak te bedenken dat zo'n ideologie geen heilig geschrift is, maar een menselijke interpretatie die bij voortduur kritisch getoetst dient te worden.

Een poging tot een dergelijke interpretatie treffen we aan in het Program van Uitgangspunten van het CDA. Daarin staan vier begrippen centraal: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Als theoloog zou ik zeggen dat deze vier begrippen vrij gemakkelijk tot twee te reduceren zijn, en wel gerechtigheid en (gespreide) verantwoordelijkheid. Bovendien is mij niet duidelijk, waarom juist deze begrippen als kernwoorden gekozen zijn. Er zijn nl. ook andere beschikbaar. Bij voorbeeld verzoening, vrede, bevrijding (denk aan de bevrijdingstheologie!), hoop, dienst . . . Maar, dat neemt niet weg dat 'gerechtigheid' bijbels-theologisch beschouwd, inderdaad een kernwoord is, misschien in een politieke context wel het kernwoord. Daarom is het zaak er even nader bij stil te staan.

'Gerechtigheid' is in de context van de bijbel niet een statisch begrip, in de zin van de beschrijving van een toestand. Ook gaat het niet – althans zeker niet primair – om het handhaven van de rechtsorde, om een 'law-and-order'-begrip. Met name in het Oude Testament is 'gerechtigheid' een 'nomen actionis', een actiewoord: 'De gerechtigheid bewerkt het recht'⁴. Het verband, waarin een en ander gelezen moet worden, is het verbond. Het Verbond tussen God en zijn volk. 'Gerechtigheid *doen*' is het gedrag dat past bij de verbondspartner, het is doen wat van je ver-

⁴ Th. C. Vriezen, *Hoofddijnen der theologie van het Oude Testament*. Wageningen 1954², blz. 170 (noot 1), vgl. blz. 339. Zie ook H. Wiersinga, 'Doen van gerechtigheid en bevrijding' in *Rondom het Woord* XVI, 4 (no. 1974), blz. 71 vv.

wacht mag worden en zodoende tot je recht komen. Aan wie onrecht heeft geleden moet recht gedaan worden, d.w.z. hij/zij moet krijgen wat hem/haar krachtens Gods beloften toekomt. Vandaar dat het begrip 'gerechtigheid doen' dicht bij de woorden 'bevrijden' en 'verlossen' ligt. Anderzijds geldt dat wie onrecht doet onder het gericht valt. Dat geldt met name voor hen die in de naam van de godsdienst – of populair gesproken: met vrome smoesjes – onrecht doen. Dat is de reden waarom Jezus vaak zo scherp is tegen de farizeeën. Het is ook illustratief om in dit verband te wijzen op een tegenwoordig niet zo populair begrip in het christelijk geloof: het 'laatste oordeel'. Ondanks alle dreiging die daarin besloten ligt, heeft dit begrip toch een evangelische spits: Hoezeer het onrecht ook lijkt te zegevieren op aarde, er zal eenmaal recht gedaan worden, door God!

Het doen van gerechtigheid is in de bijbel sterk sociaal gekleurd. Lees Jesaja 5, Jeremia 7, Amos 5 en Mattheüs 25:31 v.v., om maar enkele voorbeelden te noemen. De vreemdeling, de weduwe en de wees moet recht gedaan worden. Het recht van de zwaksten is de plicht van de sterken! De profeten schromen niet zelfs tegen de koning op te treden, als die onrecht doet. Een prachtig voorbeeld daarvan is Nathans optreden tegen koning David, als die iemand heeft 'weggewerkt' wiens vrouw hij begeert (2 Samuel 12). Juist de koning – met enige voorzichtigheid mag je misschien zeggen: de overheid – wordt in de bijbel kritisch bekeken. Hij is nl. niet alleen de vertegenwoordiger van het volk, maar vooral representant van God. En God is de Verbondspartner die doet wat van een partner verwacht mag worden. Hij komt op voor zijn volk in verdrukking, voor de weduwe, de wees en de vreemdeling, voor de sociaal zwakke, wiens naakte bestaan bedreigd wordt. Daarom wordt Gods gerechtigheid be-

zongen en wordt ze afgebeden voor de koning:

God, vertrouw de koning uw recht toe,
hem de vorst uw gerechtigheid:
dat uw volk rechtvaardig hij richte,
uw verdrukten voorsta naar recht;
dan dragen de bergen vrede,
de heuvelen, stralend, het recht.
Hij komt op voor de armsten des volks
en behoudt de kinderen der schamelen.
Hij zal hun verdrukker vertreden.

(Psalm 72 : 1-4 Willibrord vertaling)

Het zal duidelijk zijn dat het verband tussen gerechtigheid en solidariteit niet ver te zoeken is. Op exemplarische wijze blijkt die relatie in de gestalte van Jezus Christus, in wie Gods gerechtigheid en solidariteit met de mensen vlees en bloed is geworden. Een van zijn namen is dan ook Immanuel, dat is: God met ons. Gerechtigheid is: naast mensen gaan staan om ze te recht te brengen. Als je vanuit dit gezichtspunt kwesties als die van de mensenrechten of de gelijkberechtiging van de vrouw benadert, worden ze op het niveau getild waar ze eigenlijk op horen te staan, althans in de christen-democratische politiek!

Er is niet alleen een lijn te trekken van gerechtigheid naar solidariteit, maar ook naar verantwoordelijkheid en rentmeesterschap. Wat is de verantwoordelijkheid van de mens in politiek opzicht? Het doen van gerechtigheid in de lijn van God die hem roept. De mens is geschapen, zo werd al eerder opgemerkt, om 'beeld Gods' te zijn. Hij wordt geroepen om verbondspartner te zijn. Hij wordt verlost om te leven in Gods geest. Het begrip 'rentmeesterschap' past heel goed in dit verband. Het drukt uit dat onze verantwoordelijkheid in dienst staat van God, en daarin tot uitdrukking dient te komen dat wij de schepping zo beheren dat die tot zijn recht, tot zijn bestemming komt. Wat is die bestemming? Dat de schepping een 'paradijs' is, waar het leven waard is om geleefd te worden.

Dan zijn we weer terug bij de droom, bij

Gods droom eigenlijk, nl. om van de schepping een paradijs te maken en daarbij de mens in te schakelen. God en mens zijn geen concurrenten, maar de mens mag met God meegaan om die droom gestalte te geven. Dat is zijn politieke roeping. Dat is het appèl van het geloof aan de politiek.

Nu kan ik me voorstellen dat dit verhaal voor sommigen toch te hoogdravend is, te utopisch, niet realistisch genoeg. Wordt toch niet te gemakkelijk gepraat over het gestalte geven aan de droom en over het doen van gerechtigheid? Het recht wordt toch voortdurend met voeten getreden en er is zo veel meer op te noemen dat de droom in de weg staat? Als je het appèl van het geloof ten aanzien van de politiek op deze wijze inkleurt, ben je dan niet bezig de politiek te overvragen? Kan de overheid regelen dat mensen tot hun recht komen, gelukkig worden?

Ik denk dat het goed is deze sceptische vragen telkens weer te stellen, maar ik denk ook dat het goed is te zeggen dat dit niet betekent dat we de droom maar moeten laten schieten. En als we de indruk hebben dat de politiek niet of nauwelijks toekomt aan het realiseren van de droom, laten we dan beginnen met te pogen dat wat de droom in de weg staat uit de weg te ruimen. Concreet: Als het 'gerechtigheid doen' te hoog gegrepen is, laten we dan in elk geval beginnen met het onrecht te bestrijden. Als dat zou lukken, zijn we tenminste al een klein eindje op weg. Met deze opmerkingen kom ik min of meer in de buurt van het 'negatief utilitarisme' van de Engelse filosoof Karl Popper. In zijn *The Open Society and its Enemies* zegt hij over het utilitarisme (met als fundamentele regel: het grootste geluk voor het grootste aantal mensen) iets dat mutatis mutandis ook voor het gestalte geven aan de droom kan gelden:

'... all moral urgency has its basis in the urgency of suffering and pain. I suggest, for this reason, to replace the utilitarian formula 'aim at the greatest amount of happiness for the greatest number' by the formula 'the least amount of avoidable suffering for all', or briefly 'minimize suffering'. Such a simple formula can, I believe, be made one of the fundamental principles (admittedly not the only one) of public policy... The promotion of happiness is in any case much less urgent than the rendering of help to those who suffer, and the attempt to prevent suffering'⁵.

Wat betekent dat voor de overheid? Ik denk een bescheiden taak. In het licht van het bovenstaande is de overheid niet 'big brother', de albedil die de heilstaat garandeert. Het lijkt me vooralsnog al heel wat, wanneer de overheid de minimale bestaansvoorwaarden kan garanderen voor haar onderdanen, door onrecht en uitbuiting (ook van het milieu) tegen te gaan en 'een schild voor de zwakken' te zijn. En gelukkig groeit de gedachte dat zulks niet tot de eigen onderdanen beperkt kan blijven, maar in wereldwijd verband gestalte moet krijgen. Voorts is het, nog steeds in het licht van het bovenstaande, van groot belang dat de overheid groepen en enkelingen aanspreekt op hun eigen verantwoordelijkheid en de voorwaarden schept waardoor die eigen verantwoordelijkheid ook echt gestalte kan krijgen. Immers kan kom je toch weer in de buurt van de droom dat mensen tot hun recht moeten kunnen komen. Daar gaat het toch uiteindelijk om en ik haal daarbij een veel geciteerde uitspraak van Martin Buber aan: 'Het gaat niet aan datgene utopisch te noemen, waarop wij onze krachten nog niet hebben beproefd'.

⁵ Karl Popper, *The Open Society and its Enemies I*, 235 (Routledge Paperback).